

ד. הפתגם ותרגומי פתגם ביצירתו

מרובה יסוד הפתגם בשירת ביאליק. כמה חרוזים הפכו במרוצת הזמן לאמרות כנף, ויש שדבריו נתגבשו כפתגמים, המביעים רעיונות במלים מועטות ובסגנון מגובש. כבר המשפט הראשון של שירו הראשון („אל הצפור") — הפך לאמרת־כנף: „שלום רב שובך־י". ורעיון עמוק מובע

בסיום שירו "ים הדממה פולט סודות" והוא:

אֵין עוֹלָם אֶלָּא אַחַד - הוּא הָעוֹלָם שֶׁבְּלִבִּי.

שם השיר לא זכיתי באור מן ההפקר זכה אף הוא להיעשות לניב מתהלך בין הבריות. כיוצא בדבר, השורה הראשונה של השיר "לבדי", במקום שנאמר: כולם נשא הרוח, כולם סחף האור. מרובה יסוד הפתגמי בשירו המפורסם "על השחיטה"; פתגמים שלאבוננו נשתגרו שוב בימי השואה ובעקבות השואה; הלא הם:

שָׁמַיִם, בְּקֶשׁוֹ רַחֲמִים עָלַי! - הַתֵּלֶךְ! הֵא צְוָר, קוּם
שָׁחֵט! - וְכָל הָאָרֶץ לִי גִרְדוּם. - נִקְמַת דָּם יֵלֵד קָטָן עוֹד
לֹא בָּרָא הַשָּׁטָן.

ומן שירתו הגדולה "בעיר ההרגה" בא הרעיון-הפתגם:
אֵין טַעַם לְמוֹתְכֶם, כְּמוֹ אֵין טַעַם לְחַיֵּיכֶם.
כמו כן נשתגרה בפי הבריות שורה אחת משירו
"אחרי מותי", הלא הוא החרוז: שִׁירַת חַיֵּי בְּאִמְצַע נִפְסָקָה.
כמו כן רווח הניב-פתגם מן "הכניסיני תחת כנפך":
מִה־זֹאת אֶהְבֶּה?

והשיר "אגרת קטנה" תרם את הפתגם עמוק-הרעיון:
זֶרַע יִשְׂרָאֵל לֹא יֵאָבֵד בְּצִיָּה.

נוסף על אמרות-חרוזים אלה, שנעשו לפתגמים בתוקף רוחו הלוהטת והשראת היצירה הגדולה של הפייטן, ושכדוגמתם אפשר למצוא — כמה וכמה — בשאר ערוגות יצירתו וחרוזי שיריו — נוסף על כך נתן ביאליק את דעתו, בכוונת מכוון, על תחום הפתגם בכלל, שהחשיבו המשורר כיצירה זוטא. לכן כינס את הפתגם העברי (יחד עם חברו

לעבודה ר"ח רבניצקי) ב"ספר המשלים והפתגמים". ובהקדמה לאותו ספר, מדובר גם על ערך הפתגם מבחינת הלשון והסגנון: "הפתגם — נאמר שם, בעמוד 7 — כולל לא רק תמציתה של חכמת החיים העממית, אלא גם את נבישיה המובחרים של הלשון והסגנון".

ביאליק ידע גם לשוות צורה נאה וקולעת לפתגם שמקורו בלשון האידיש ולשבצו ברקמת יצירתו; כגון "באלהים אל תתגר — יאמרו הבריות" (אריה בעל-גוף פרק ו); שיסודו באידיש: "טשעפע זיך ניט מיט גאָט". ובאותו פרק שם נמצא: "לקלקל יכול אפילו זבוב"; שאף הוא יסודו באידיש. כמו כן הפתגם: "כשנצרכים לגנב מורידים אותו מעל התלייה" (שם, שם). וכן הפתגם שבפרק ט, שביאליק מקדים לו אמרת פתיחה: "המשל אומר: כל הסנדלרים הולכים יחפים". דוגמות מועטות אלה הן רק כחופן מן ערמה גדולה; ושכמותם אפשר למצוא הרבה בתחום יצירת הפרוזה שלו.

כן השקיע ביאליק מיטב כשרונו בתרגום הפתגם הלועזי, שנודמן לו בדרך עבודתו התרגומית היוצרת. בייחוד נמצאים הרבה פתגמים ב"דון קישוט"; שהרי נושא הכלים שלו — סנשו פנסא — "הבור ואיש הניסיון, חותך את כל מעשיו על-פי פתגמי עם ומשלי הבריות — שהם הם כל חכמתו; והוא מרבה לתבל בהם את שיחותיו במידה גדושה" (מדברי ההקדמה לדון קישוט).

מן העניין לציין את אמרות-הפתיחה להבאת משל בספר "דון קישוט": "סנשו פותח ומחזק את חפצו, בהקדימו למשל את אמרת הפתיחה: הלא כה יאמר המשל הקדמוני" (ספר

ראשון פרק טז); ולעומתו מקדים דון קישוט למשלו את הפתיחה הבאה: אתה תראה, כי יקרני כדבר המשל... (שם פרק יח). יש והאביר בן־דמות היגון מקדים ומעתיר בדבריו: „ומאשר לא נעלם ממני הכלל הגדול, אשר אמרו חכמים לאמר: „... (שם פרק ט); או הוא פותח בלשון הבאה: „אכן זה מאז שמעתי כי...“ (שם פרק כ); ובמקום אחר: „אכן נכונים דברי המשל“ (ספר שני פרק כ).

עתה נשוב לדייק בלשונות הפתיחה שבפי המשרת הנאמן סנשו: כתשובה לפתגם, שהובא כראיה וחזוק בפי דון קישוט, עונה ומתנגד לו סנשו, וטוען: „למה יאמרו עלי“ (שם, שם). יש ומשוררנו שם בפי סנשו לשונות הרווחים בתלמוד בהבאת פסוקי־מקרא: הלא כה יטען — בפתגמים תכופים — סנשו לזכותו: „כי עלי נאמר“... „ועוד נאמר“... „ונאמר“... (שם פרק יג).

והנה כמה מפתגמי הספר „דון קישוט“ יצאו בעברית ביאליקאית מובהקת — בלשון פשוטה, קצרה וחדה, דברים כנתינתם במקור; כגון: „לכל מכה יש רפואה“ (ספר ראשון פרק יז); או: „המת לקבר, והחי — ללחם“ (שם פרק טז). יש שהפתגם יצא במחורו, כגון: „כל המתמהמה — נפשו קובע“ (ספר שני פרק כ). אולם לרוב בהתאם לסגנון הכללי של תרגום דון קישוט, שהוא סגנון סיפור מקראי, טבע ביאליק הרבה פתגמים בסגנון המשל המקראי, בדרך הקבלת הצלעות לסוגיהן, כמו פתגמי משלי וקהלת. ואף שהפתגם החדש בימינו מתקרב — מבחינת הלשון והסגנון — למטבע הפתגם שבאגדה ובמדרשים, עשויים הם —

בצורתם המקראית — להשתגר בפי הבריות, אם כהבאות או כאמרות-כנף של יצירות-מופת. זאת ועוד: לפעמים בשנוי קל אפשר לשוות לפתגם ציורי בסגנון מקראי צורה המתקרבת לסגנון המשנה והאגדה.

מתוך חשיבות פתגמי תרגום אלה יורחב עליהם הדיבור — עד כדי מיצוי החומר בקירוב, אנב הארות והערות מעטות; ולפרקים יצוינו מקורות, הקבלות וגלגולי לשון.

ה. לקט פתגמים מתרגומי

מתוך "דון קישוט":

תַּמַּת דָּרְךָ אַחֹת לִיפִי, וּשְׁחֹק פָּרוּעַ - אֲנִלֶּת וּכְלָמָה

(ספר ראשון, פרק ב')

(שם, שם)

עֶשֶׂק קָבָה יִכְשִׁיל זְרוּעַ

(שם, פרק ג')

אֵין לֹא מִצָּאתִי כְּתוֹב רֵאֵה

השווה לפתגם זה: "לא ראינו אינה ראייה" (כתובות כג ע"א)

לֹא בַשֶּׁם וּבִיחַשׁ יִתְרוֹן זָכַר, כִּי כָל-אִישׁ - בֶּן-מַעֲלָלָיו הוּא

(שם פרק ד')

(שם, פרק ז')

רַבִּים יֵצְאוּ לָגוֹ צֶאֱן - וַיִּשׁוּבוּ גִזְזִים

(שם, פרק ט')

אֵין כָּאִישׁ מִלְחָמָה צָפוּי לְחִלּוֹת וּפְנֵעִים

אֲשֶׁר-יִשְׁפִּיל נַפְשׁוֹ - הָאֵלֶּהֶם יְרוֹמְמֵנוּ וְעַם-נְדִיבֵים יוֹשִׁיבֵנוּ

(שם, פרק י"ב)

(שם, פרק י"ג)

יוֹסִיף יָמִים יוֹסִיף דַּעַת

והשווה בקהלת (א, יח): "יוסיף דעת יוסיף מכאוב".

אֵין זְכָרוֹן אֲשֶׁר לֹא יִמְחַצוּ הַזְּמַן, וְאֵין מִכָּה אֲשֶׁר לֹא יִרְפָּאנָה הַמּוֹת

(שם, שם)

בצורתם המקראית — להשתגר בפי הבריות, אם כהבאות
או כאמרות-כנף של יצירות-מופת. זאת ועוד: לפעמים
בשנוי קל אפשר לשוות לפתגם ציורי בסגנון מקראי צורה
המתקרבת לסגנון המשנה והאגדה.

מתוך חשיבות פתגמי תרגום אלה יורחב עליהם
הדיבור — עד כדי מיצוי החומר בקירוב, אנב הארות והערות
מעטות; ולפרקים יצוינו מקורות, הקבלות וגלגולי לשון.